

Yeni iqtisadi formasıyada ASK-nın formalaşdırılmasına texnika, əlzaq malları, kənd təsərrüfatı xammalı ilə xarici ticarət böyük təsir göstərir. Belə meyl yaranmışdır ki, kənd təsərrüfatı xammalı ilə ticarət böyük təsir göstərir. Belə müəssisələrdə hazır məhsulun satışı bir qayda olaraq özünün pərakəndə ticarət şəbəkəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Son illərdə beynəlxalq səviyyədə iqtisadiyyatın qloballaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Belə ki, artıq yeyinti sənayesit məhsullarının keyfiyyəti, çeşidi və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə uyğun olması ilə yanaşı həm də onların ekoloji cəhətdən təmiz və təhlükəsiz istehlak imkanları əsas götürülməkdədir. Yeyinti məhsulları istehsalının artırılmasına müxtəlif amillər özünəməxsus dərəcədə təsir göstərir.

- ərzaq xammalı istehsalının səviyyəsi;
- müəssisələrin istehsal güclərindən istifadə səviyyəsi;
- əhalinin gəlirlərinin və islehlak qabiliyyətinin mövcud vəziyyəti;

- ölkədaxili regional bazarlarda yeyinti məhsulları ticarətinin mövcud vəziyyəti və inkişaf təmayülləri;
- yeyinti məhsulları istehsalının tələbələrinə uyğun qablaşdırma və standartlaşdırma vəziyyəti;
- ölkədaxili yeyinti sənayesi istehsalçıları tərəfindən istehsal edilən məhsulların beynəlxalq bazara çıxış imkanları;

- ölkədaxili və beynəlxalq bazarlarda lokal və beynəlxalq marketinqin tədqiqat imkanları və əhatə dairəsi;

- yeyinti sənayesi məhsullarının tərkibinə ölkədaxili və ölkədən kənar bazarlarda tətbiq edilən tarif və qeyri tarif məhdudiyyətlərinin mövcud vəziyyəti.

Adı çəkilən amillər xüsusilə bazar münasibətlərinə keçidin hazırkı mərhələsində də yeyinti sənayesi istehsalının artırılmasında həlledici şəkildə təsir göstərmək iqtidarındadır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, yeyinti məhsulları istehsalının artırılması ölkədaxili ərzaq bazarının formalaşmasında və onun doyurulmasında əlahiddə rola və əhəmiyyətə malikdir.

AQRAR İSTEHSALIN SAHƏ STRUKTURUNA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

A. N. HƏTƏMOV, baş müəllim
Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı Akademiyası

Bazar münasibətlərinə keçid öz növbəsində aqrar istehsalın sahə strukturuna təsir edən amillər sistemində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olur. Müasir dövrdə aqrar istehsalın sahə strukturunda baş verən dəyişikliklərdə bu amillərin hər birinin yeri və rolunun təhlili və qiymətləndirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri hesab edilir. Bu məsələnin zəruriliyi ilk növbədə onunla şərtlənir ki, qeyd olunan amillərə kompleks və sistemli şəkildə yanaşmadan dövlətin aqrar sahədə struktur siyasətini uğurla həyata keçirmək qeyri-mümkündür.

Bazar münasibətləri şəraitində aqrar istehsalın sahə strukturuna təsir edən amillər sistemində aqrar bazarda tələb və təklif arasındakı nisbət və onun təzahürü olan qiymət başlıca yer tutur. Qiymətlər sistemində sərbəst bazar qiymətlərinin üstünlük təşkil etdiyi bir şəraitdə qeyd olunan amilin rolu daha da artır. Məlumdur ki, konkret növ məhsula bazar tələbinin yüksəlməsi özünü qiymətlərin səviyyəsində bürüzə verməklə, təsərrüfat subyektlərinin həmin məhsul növünün istehsalına olan iqtisadi maraqlarının artması və beləliklə, istehsalın sahə strukturunda dəyişikliklər nəticələnir.

Bazaq iqtisadiyyatının ən mühüm atributu olan qiymətlərin liberallaşdırılması aqrar sahədə transformasiya prosesinin ilkin dövrlərindən etibarən tətbiq edilmişdir. Hazırda bazarda qiymətlər tələb və təklifin, eyni zamanda əmtəə-pul münasibətlərinin təsiri nəticəsində sərbəst surətdə formalaşır və bu qiymətlər istehsalçının öz sərəncamın-

da olan maddi ehtiyatları, maliyyə resurslarının və işçi qüvvəsinin bu və ya digər məhsulun istehsalına yönəldilməsində orient rolunu oynayır (6).

Lakin, araşdırmalar göstərir ki, aqrar bazarda tələb və təklifin nisbəti heç də istehsalın sahə strukturunda dəyişikliklə müşahidə olunmur. Məsələn, hazırda respublikada bir çox heyvandarlıq məhsullarına tələbin artımını daxili istehsal qarşılaya bilmir və təsərrüfat subyektlərini heç də hamısı həmin sahə ilə məşğul olmaq imkanlarına malik deyillər. Məhz bunun nəticəsidir ki, müvafiq məhsullar üzrə tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilmə səviyyəsi hələ də aşağıdır. Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tələbatla müqayisədə aşağı səviyyədə istehsal olunan məhsullar əsasən investisiya yönümlü sahələrə aiddirlər. Aqrar sahədə təsərrüfat subyektlərinin mövcud maliyyə vəziyyəti isə həmin sahələrin inkişafını kifayət qədər stimullaşdırma bilmir. Deməli, müasir şəraitdə aqrar istehsalın sahə strukturuna təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resursları ilə təmin olunma səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Aqrar istehsalın sahə strukturuna təsir edən amillər sırasında kənd təsərrüfatı istehsalının spəsfik xüsusiyyətləri başlıca rol oynayır. Şübhəsiz ki, hər bir ərazinin aqroiqlim potensialına uyğun gələn istehsal sahələri vardır və təsərrüfat subyektlərinin həmin sahələr üzrə ixtisaslaşmaları onların rəqabət qabiliyyətli fəaliyyətinin təmin edilməsinin başlıca istiqamətlərindən biri hesab edilir.

Bu və ya digər konkret məsələni həll etdikdə iqtisadi

qanunların tələbləri kənd təsərrüfatının bir sıra sosial-iqtisadi, təbii və texnoloji xüsusiyyətləri ilə rastlaşır. Belə xüsusiyyətlərə bələd olmadan kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatını yüksəldilməsinə aid tədbirlər hazırlamaq və həyata keçirmək mümkün deyildir (5).

Qeyd olunan xüsusiyyətlərdən asılılığın azaldılmasında sığorta bazarının inkişafı mühüm rol oynayır. Respublikanın kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması məqsədilə bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə baxmayaraq hələ də bu sahədə sığorta bazarı lazımi səviyyədə inkişaf etməmişdir. Sığorta bazarının müsir durumu, həmçinin, aqrar sahəyə kredit qoyuluşunun stimullaşdırılmasında, onun strukturunda uzun müddətli kredit qoyuluşlarının xüsusi çəkisinin artırılması yolu ilə investisiya yönümlü və rəqabət qabiliyyətli sahələrin inkişaf etdirilməsində problemlər yaradır. Ona görə də aqrar istehsalın sahə strukturuna təsir edən amillər sisteminə sığorta bazarının özünəməxsus yeri və rolu vardır. Habelə onun inkişaf səviyyəsi ilə aqrar sahəyə uzun müddətli maliyyə qoyuluşlarının səviyyəsi arasında düz asılılıq mövcuddur. Burada diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan birini odur ki, bütövlükdə aqrar bölmə ilə yanaşı onun ayrı-ayrı sahələrinin risklilik dərəcəsi özünü kredit qoyuluşunun sahədə xili strukturunda biruzə verir. Belə ki, bitkiçiliklə müqayisədə heyvandarlıqda risklilik dərəcəsinin aşağı olması ilə əlaqədar kredit təşkilatları bu sahəni kreditləşdirməyə daha çox maraq göstərir.

Aqrar sahənin maddi-texniki resurslar bazarının inkişaf səviyyəsi, təsərrüfat subyektlərinin həmin resurslarla təminatı da istehsalın sahə strukturuna təsir edən amillərdən biri kimi çıxış edir. Belə ki, məsələn, texniki resurslarla təminatın aşağı səviyyədə olması həmin resurslara daha çox tələbatı olan sahələrin inkişafına mənfi təsir edir, yaxud əksinə. Bu nöqteyi-nəzərdən aqrar sahənin maddi-texniki resurslarla təminatının yaxşılaşdırılması onun sahə strukturunda dəyişikliyə gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" 2004-cü il 23 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə "Aqrolizing" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin yaradılması haqqında aqrar istehsalın texniki resurslarla təminat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynamaqla onun sahə strukturunda yeni kəmiyyət dəyişikliyinə səbəb olur (1). Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində dövlət vəsaiti hesabına 2005-2006-cı illərdə Respublikaya yüksək texniki göstəricilərə malik 526 ədəd taxilyan kombayn, 743 ədəd traktor, 200-ə qədər traktora qoşulan müxtəlif kənd təsərrüfatı maşınları 20 ədəd ekskavator, 72 min tondan çox mineral gübrələr gətirilmişdir.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən də məlumdur ki, dövlət tərəfindən müəyyən məqsədlər üçün konkret sahələrə ayrılan subsidiyalar istehsalın sahə strukturunda müəyyən dəyişikliyə səbəb olur. Bu, digər məsələlərlə yanaşı, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları qiymətləri arasında paritetliyin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən subsidiyalasdırma ilə əlaqədar ola bilər.

Son dövrlər respublikada yanacaqın qiymətinin artırılması, bütövlükdə aqrar bölmənin, xüsusilə mexanikləşmə səviyyəsi yüksək olan kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafına mənfi təsir göstərirdi. Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında" 2007-ci il 23 yanvar tarixli 1907 nömrəli Sərəncamı hazırda qeyd olunan problemin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Sərəncamın icrası ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə "Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarında əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardımın verilməsi qaydaları" təsdiq edilmişdir. Həmin qaydalara görə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün sərf olunan yanacaq və motor yağlarının dəyərinin orta hesabla 50 faizinin dövlət tərəfindən ödənilməsinin təmin edilməsi üçün dövlət büdcəsindən ayrılması nəzərdə tutulmuş vəsaitin (56 milyon manatın) hesabına istehsalçılara hər hektar əkin sahəsinin və çoxillik əkinlərin becərilməsinə görə (istehsal etdiyi məhsulun növündən asılı olmayaraq) 40 manat məbləğində yardım verilməsinin müəyyən edilməsi aqrar istehsalın sahə strukturunda müsbət keyfiyyət dəyişikliyinə əlverişli zəmin yaradır.

Aqrar istehsalın sahə strukturuna təsir edən amillərdən digəri məhsulların səmərəli formada saxlanması, yer-dəyişməsi və satışı işlərinə xidmət göstərən müvafiq infrastruktur sahələrinin mövcudluğudur. Ümumiyyətlə, infrastruktur sahələri təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyətli fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradır. Aydın ki, bir çox kənd təsərrüfatı məhsullarının tez xarab olması müvafiq infrastruktur sahələrinin mövcudluğunu şərtləndirir. Həmin sahələrin olmaması və ya bərbad vəziyyəti istehsalçıların müəyyən sahələrə, konkret şəkildə desək, uzunmüddət saxlanma qabiliyyətinə malik məhsullar istehsalı sahələrinin inkişafına üstünlük vermələrinə gətirib çıxarır.

Kənd təsərrüfatında tez xarab olan məhsullar istehsalı onların satış müddətinin qısaldılmasının tələb edir. Bu məhsulların xeyli hissəsinin fasiləli istehsalı ilə əlaqədar əhalinin mövcud fasiləsiz tələbatı arasında yaranan uyğunsuzluq məhsulun satış mərhələsinin uzadılmasını tələb edir. Odur ki, aqrar bölmədə ambarlar, soyuducular və məhsulların saxlanması üzə digər qurğular tikilməklə əhalinin fasiləsiz kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatını ödəmək işi ilə məşğul olan müstəqil təsərrüfat sahəsi inkişaf etdirilir. Nəticədə bir sıra kənd təsərrüfatı məhsullarının satış mərhələsi düşünülmüş qaydada uzadılır (3).

Xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi tədbirləri də aqrar istehsalın sahə strukturuna təsir edən amillərdən biri kimi çıxış edir. Burada daxili aqrar bazarın qorunmasına yönəldilən tədbirlər xüsusilə mühüm rol oynayır. Təbii ki, həmin tədbirlər özünü daxili bazarda qiymətlərin səviyyəsində biruzə verir. Başqa sözlə, məsələn, konkret növ məhsulun idxal gömrük rüsumlarının dərəcələrinin artırılması və ya idxala müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulması idxal bazarında qiymət səviyyəsinin yüksəlməsinə və nəticədə təsərrüfat subyektlərinin həmin məhsul istehsalına olan iqtisadi maraqlarının artmasına səbəb olur. Deməli, xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinə, xüsusilə daxili aqrar bazarın qorunmasına yönəldilən tədbirləri təkmilləşdirməklə investisiyaların aqrar bölmədə rəqabət qabiliyyətli sahələrdə təmərküzləşməsinə və istehsalın strukturunda həmin sahələrin xüsusi çəkisinin artırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmək olar.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə yanaşı

dövlətin iqtisadi siyasətinin digər elementlərini də amillər sisteminə daxil etmək olar. Buraya konkret sahələrdə güzəştli vergi və kredit siyasətinin tətbiqi, qiymətlərin tənzimlənməsi, dövlət tərəfindən müəyyən növ məhsulların satılmalığının həyata keçirilməsi və s. daxildir.

Aqrar istehsalın sahə strukturuna istehsal və emal sferaları arasında iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi də təsir edir. Həmin əlaqələr bütün tərəflərin iqtisadi maraqlarının səmərəli reallaşmasına əlverişli şərait yaratdıqda müvafiq sahələrdə istehsalın inkişafına stimül güclənir. Əksinə, iqtisadi əlaqələrin səmərəsi birtərəfli xarakter daşıdıqda, məsələn, bu əlaqələr emal sferasında fəaliyyət göstərən subyektlərin maraqlarını təmin etdikdə xammal istehsalçıları üçün müvafiq sahələrin inkişafına olan maraqları azalır. Bu problem alternativ satış kanalları olmayan xammal növlərinin (məsələn, xam pambığın) istehsalı sahələrində daha kəskin xarakter daşıyır. Bu baxımdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dövlətin aqrar sahədə apardığı antiinhişar siyasəti də istehsalın sahə strukturuna təsir edən amillərdən biri kimi çıxış edir. Bundan başqa müvafiq emal sahələrinin mövcudluğu və ya onların potensial imkanları da özünü xammal istehsalı sahələrinin inkişaf səviyyəsində göstərir, habelə aqrar məhsullar ixracının strukturunda son məhsulların xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olur, məhsulların xammal və ya yarımfabrikat şəklində ixracını məhdudlaşdırır. Qeyd olunanları İmişli Şəkər Zavodunun təmsalında da görmək olur. Zavodun istifadəyə verilməsi ümumi əkin sahələrinin strukturunda şəkər çuğundurunun əkin sahəsinin xüsusi çəkisinin artması, habelə bu məhsulun xammal şəklində ixracının və ölkəyə şəkər idxalının azalması ilə müşahidə olunur. Bunun məntiqi nəticəsidir ki, 2006-cı ildə şəkər çuğundurunun əkin sahəsi 2005-ci ilə nisbətən 4870 hektar artırılaraq 7830 hektara, habelə bu sahədə məhsul istehsalı 132,5 min ton artırılaraq 169,3 min tona çatdırılmışdır.

Artıq istehsalın sahə strukturu kənd təsərrüfatı sisteminin strukturu ilə də sıx bağlıdır. Kənd təsərrüfatı sisteminə daxil olan müxtəlif növlü təsərrüfat formalarının həcmindən, iqtisadi resurslarla təminatından və digər amillərdən asılı olaraq onların ixtisaslaşma istiqamətləri də bir-birindən fərqlənir.

Təcrübə göstərir ki, iri həcmli təsərrüfat subyektləri, adətən, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqini tələb edən, investisiya yönümlü, həmçinin bazar tələbi böyük olan məhsulların istehsalı sahələri üzrə ixtisaslaşırlar. Bundan fərqli olaraq kiçik həcmli təsərrüfatlar əsasən şəxsi istehlakın ödənilməsinə xidmət edən sahələrin (məsələn, ailənin şəxsi istehlakı üçün ərzaq taxılı, süd, ət, yumurta və

s.) inkişaf etdirilməsinə üstünlük verirlər. Onların əmtəəlik səviyyəsi çox aşağı olduğundan aqrar bazarda tələb və təklifin nisbəti istehsalın sahə strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilmir.

Aqrar sahədə müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının inkişaf parametrlərinə dair aparılmış tədqiqatlarda da təsərrüfatların həcmindən asılı olaraq onların konkret istehsal sahələri üzrə ixtisaslaşmalarının səmərəli olduğu iqtisadi cəhətdən əsaslandırılır. Məsələn, kəndli-fermer təsərrüfatları üzrə aparılmış tədqiqatlarda 5-6 hektar torpaq sahəsinə malik təsərrüfatların tərəvəzçilik-südcülük və ya südcülük-tərəvəzçilik-bostançılıq, 10 hektarda pambıqçılıq-taxılçılıq-südcülük, 15 hektarda üzümçülük-taxılçılıq-qoyunçuluq, 30 hektarda qoyunçuluq və maldarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi məqsəduyğun hesab edilir (2).

Əlbəttə, yalnız aqrar bazarın tələbləri əsas götürülməklə, təsərrüfatların optimal strukturu nəzərə alınmadan bu və ya digər sahənin inkişaf etdirilməsi son nəticədə iqtisadi resurslardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin, bütövlükdə istehsalın rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək müasir şəraitdə aqrar istehsalın sahə strukturuna təsir edən əsas amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar;

- aqrar bazarda tələb və təklifin nisbəti;
- təsərrüfat subyektlərinin maliyyə resursları təmin olunma səviyyəsi;
- aqroiqlim potensialı;
- maddi-texniki resurslar və sığorta bazarının inkişafı;
- dövlət büdcə, vergi, kredit və qiymət siyasəti;
- istehsal və emal sahələrində iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi;
- kənd təsərrüfatı sisteminə təsərrüfat subyektlərinin həcmi.

A.N.Hatamov

RESUME

The factors of impacting to the agricultural production field structure

In condition of market economy impact many factors to the agricultural production field structure. Analyze and assessment of these factors plays vital role in successfully implementation of state structure policy in agrarian sector. In this scientific article consists analyze and implementation assessment of these factors.

ƏDƏBİYYAT

1. Aqrar bölmədə lizinqin genişlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 oktyabr 2004-cü il tarixli Sərəncamı, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2004-cü il, №10 2. Babayev T. Q. Aqrar sahədə özəl qurumlar... təşkili və iqtisadi əsasları, Bakı, Azərneşr, 1998, 258s. 3. Əmrahov V. T. Məmmədov S. A. Aqrar bazar: texniki xidmət fəaliyyəti, Gəncə-2005, 42 s. 4. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına əkin sahəsinin becərilməsində istifadə etdiyi yanacaq və motor yağlarına görə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına yardımın verilməsi Qaydalarının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, Xalq qəzeti, 17 fevral 2007-ci il. 5. Məmmədov A. İ. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, Bakı, Maarif, 1992, 372 s. 6. Salahov S. A. Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsi problemləri, Bakı, Nurlar, 2004, 504 s.